

Editar el *Jugurta* català del segle XIV: un plantejament metodològic*

Les dues monografies històriques de Gai Sal·lusti Crisp (86-35 aC), escrites en un estil treballat i tens, famós des de l'època clàssica per la seva peculiar economia de recursos —la *breuitas*—, van gaudir d'una posteritat vastíssima (actualment molt poc estudiada) durant tota l'edat mitjana, és a dir, abans que els mestres dels *studia humanitatis* iniciessin el gran trajecte de retorn als orígens. Seduïa els lectors medievals tant la preciosa informació concreta que aportaven com la lucidesa moral i l'agudesca política de les reflexions amb què la presentava l'antic autor.¹ Si el present article s'ocupa del *Bellum Iugurthinum* és perquè n'existeix una versió catalana del segle XIV, sens dubte nascuda de la seducció suava esmentada. Aquesta traducció, fins ara inèdita, creiem que no ha estat prou ben compresa i valorada per la tradició crítica, per a la qual no deixa de ser un fosc enigma poc transitable.²

Cal reconèixer que el text d'aquesta versió, conservat al ms. 355 de la Biblioteca de Catalunya, pot semblar incompreensible en una lectura superficial i apressada, o estrafolari, i fins i tot aberrant, si se'l compara amb el text canònic de l'original de Sal·lusti que trobem a les modernes edicions crítiques. Cap d'aquestes dues operacions, tanmateix, a dreta llei no pot donar raó del text, perquè l'anònim traductor ni tenia al davant el model llatí que coneixem nosaltres, ni va produir materialment la còpia que llegim. Qualsevol judici que

* El desenvolupament complet d'aquesta proposta metodològica a M. LLUCH, *El "Jugurta" català del segle XIV*, tesi doctoral, dirigida per Lola Badia, defensada a la Universitat de Barcelona (Departament de Filologia Catalana) el juny de 2003. Treball en premsa. Edició electrònica a www.Narpan.net.

¹ Pel que fa a l'àmbit català, M. DE RIQUER, *Història de la Literatura Catalana*, 3 vols., Barcelona 1964, vol. II, p. 354, reporta que els preàmbuls de la prosa de Cancelleria se servien de *sententiae* manllevades de models clàssics com el *De coniuratione Catilinae*, i remet a J. RUBIÓ I BALAGUER, *Sobre Sal·lusti a la cancelleria catalana (s. XIV-XV)*, in *Obres de Jordi Rubió i Balaguer VIII: Renaixement i Humanisme*, Barcelona 1990, pp. 271-295.

² És l'opinió generalitzada en la bibliografia catalana sobre les traduccions de clàssics de lectura abrupta, formulada, per exemple, a C. WITTLIN, "*Sens lima e correcció de dols estil*": *Fra Nicolau de Quilis traduint el llibre "De officiis" de Ciceró*, in *De la traducció literal a la creació literària*, València 1995, pp. 49-80. Vegeu les úniques valoracions que s'han fet del text del *Jugurta* català a A. RUBIÓ I LLUCH, *Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català*, in «Estudis Universitaris Catalans», X (1917-18), pp. 1-117 i a M. DE RIQUER, *L'Humanisme català: 1388-1494*, Barcelona 1934.

es vulgui fer de la seva tasca exigeix, per començar, un mètode d'aproximació adequat a les circumstàncies.

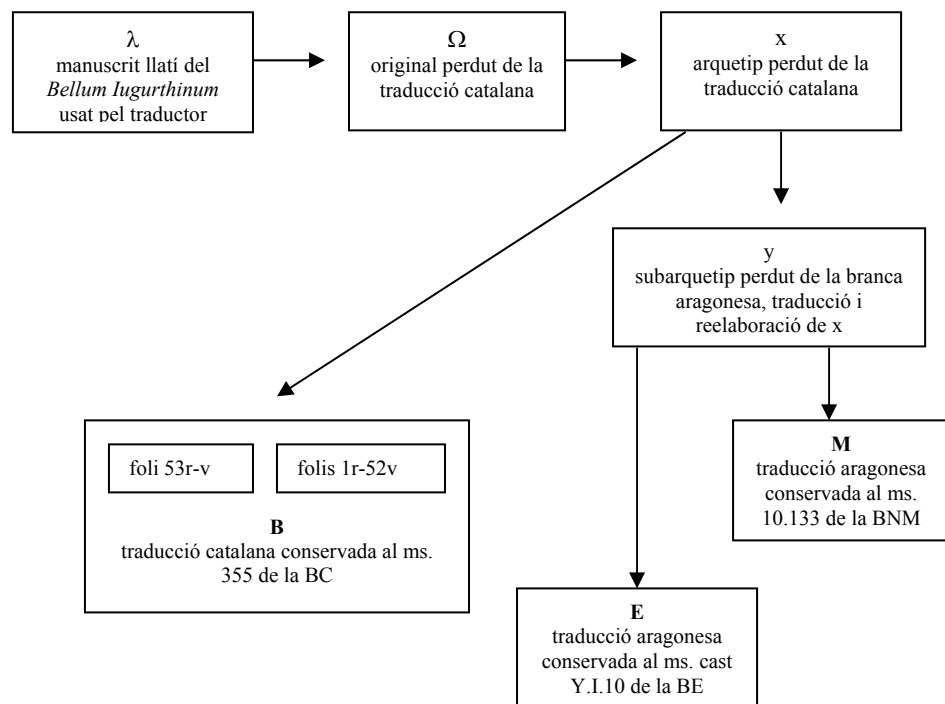
El mètode seguit per estudiar i editar el *Jugurta* és conseqüència directa de la voluntat d'explicar les característiques de la traducció a partir de les dades que ens proporciona la transmissió del conjunt de l'obra (tant la de la font com la del text traduït), i és que cal evitar deixar-se endur, d'entrada, per prejudicis sobre la capacitat del traductor.³ Els estudis sobre les traduccions que prenen com a base els textos en llengua original utilitzats pels seus autors ja han permès exonerar els traductors de moltes de les responsabilitats que els havien estat atribuïdes i, com es veurà, han de repercutir favorablement en l'edició de les seves traduccions.⁴

³ Es tracta del mètode emprat per l'escola de M. Morreale per a l'edició de traduccions medievals de textos bíblics. Vegeu P. SÁNCHEZ-PRÍETO, *Importancia del estudio del modelo subyacente en la edición de traducciones medievales de textos latinos, ilustrada en un romanceamiento castellano del Eclesiástico realizado en el siglo XV*, in «Revista de Filología Románica», 6 (1989), pp. 251-256 i P. SÁNCHEZ-PRÍETO - B. HORCAJADA, *Alfonso el Sabio. «General Estoria tercera parte» IV, «Libros de Salomón»*, Madrid 1994.

⁴ Vegeu, per exemple, en l'àmbit dels treballs sobre traduccions medievals a la Corona d'Aragó, les aportacions relatives a les *Tragèdies* de Sèneca —T. MARTÍNEZ, *Notes sobre la difusió de les obres de Nicolau Trevet a Catalunya: la traducció de les "Tragèdies" de Sèneca i els comentaris de Trevet*, in «Caplletra», 13 (1992), pp. 135-173 i T. MARTÍNEZ, L. A. SÈNECA, *"Tragèdies"*, Barcelona 1995—; als *Dits i fets memorables* de Valeri Màxim —G. AVENOZA, *Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim: una primera aproximació*, in *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, Padova 1994, pp. 89-102, G. AVENOZA, *Hacia una edición crítica de Valerio Máximo en romance: problemas del "stemma codicum"*, in *Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Madrid, julio de 1998)*, F. Sevilla i C. Alvar eds., vol. I, Madrid 2000, pp. 37-47, G. AVENOZA, *El paper d'Antoni Canals a la traducció catalana de Valeri Màxim*, in «Bulletin of Hispanic Studies», LXXVII (2000), pp. 339-357, G. AVENOZA, *Antoni Canals, Simón Hesdín, Nicolás de Gonesse, Juan Alfonso de Zamora y Hugo de Urriés: Lecturas e interpretaciones de un clásico (Valerio Máximo) y de sus comentaristas (Dionisio de Burgo Santo Sepulcro y Fray Lucas)*, in *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, T. Martínez Romero i R. Recio eds., Castelló de la Plana 2001, pp. 45-73—; a la *Comèdia* de Dante —M. PICCAT, *La versione di Andreu Febrer de "La Commedia" in connessione alla varia tradizione manoscritta del testo italiano*, in *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, Padova 1994, pp. 155-173—; al *Viatge al Purgatori de sant Patrici* —J. AINAUD, *Un traductor al Purgatori: a propòsit del "Viatge al Purgatori de sant Patrici"*, de Ramon de Perellós, in *Traducció i literatura: homenatge a Àngel Crespo*, S. González i F. Lafarga eds., Vic 1997, pp. 133-141— i als *Rams de flores* —C. GUARDIOLA, *"Rams de flores o libro de actoridades": obra compilada bajo la protección de Juan Fernández de Heredia, Maestro de la Orden del Hospital de San Juan de Jerusalén (Edición del ms. de la Real Biblioteca de El Escorial Z-I-2)*, Zaragoza 1998—. Com s'observa en alguns d'aquests treballs, el fet de conèixer la transmissió medieval de les fonts usades pels traductors permet alliberar-los de molts dels errors que semblava que havien comès (quan les causes d'aquests errors de traducció o d'interpretació es poden documentar en els originals de l'època) però, també, obliga a desmitificar-ne alguns encerts (quan les interpolacions que podrien haver implicat una certa volada intel·lectual de determinats traductors són presents en aquests mateixos originals).

En el cas de les traduccions, la transmissió de l'obra, que com a mínim es duplica (en el cas del *Jugurta* en una fase llatina i en una altra de romànica), complica el control de la tradició textual. Ara bé, cal dir que el fet de poder treballar amb una base de comparació fiable, és a dir, el text de la font de la traducció, facilita no només la classificació de les variants de la transmissió de la traducció sinó també el tractament que se n'ha de fer quan es du a terme l'edició.

L'edició del *Jugurta* s'ha basat, doncs, d'una banda, en la justificació de lliçons conflictives de la traducció a partir de la localització de les seves causes en el text hipotèticament usat com a font. Per això s'ha elaborat una aproximació al text llatí usat pel traductor, que és el que anomenaré λ . D'altra banda, l'edició consisteix en l'esmena de les lliçons conflictives de la traducció que cal considerar que són errors produïts durant la transmissió romànica dels testimonis conservats. Mitjançant aquestes esmenes és possible aproximar-se al text de l'original de la traducció, que és el que designaré Ω . La visió conjunta de la transmissió de la traducció es reflecteix en l'esquema que es reproduïx tot seguit, la validesa del qual es defensarà amb els exemples que es comentaran més endavant.

Caldrà comentar també com s'ha elaborat una eina que ha estat fonamental per poder realitzar les aproximacions a λ i a Ω . Es tracta de la recopilació del lèxic del traductor. Val a dir que tenir controlats els usos del traductor és fonamental en una edició com la que ens ocupa, perquè ajuda a superar els problemes estrictament semàntics de la traducció; altrament, com es veurà, també serveix de guia per realitzar l'edició del text.

1. *Els manuscrits romànics*

Per estudiar la fase romànica de la transmissió del text i, doncs, per elaborar l'aproximació al *Jugurta* original s'han tingut presents tots els manuscrits que en formen part.

La còpia de la traducció catalana del *Iugurtha* de Sal·lusti és un text anònim i sense data, conservat als primers 53 folis del manuscrit 355 de la Biblioteca de Catalunya juntament amb altres textos de diversos historiadors traduïts a l'aragonès (per referir-me a aquest manuscrit usaré la sigla **B**). Tots els textos del manuscrit **B** estan vinculats amb la *Grant Cronica de Espanya*, una compilació històrica redactada sota la direcció de Juan Fernández de Heredia (1310/15-1396), que va ser una figura de relleu indiscutible, tant en l'àmbit polític com en el cultural, durant la segona meitat del segle XIV, a la cort de Pere el Cerimoniós i de Joan I, i a la cúria papal d'Avinyó, sobretot per la seva vinculació amb l'orde de l'Hospital, però també per la seva inquietud en l'àmbit de la historiografia.⁵

Una de les obres més imponents d'Heredia, tant per la seva llargària com per la labor de traducció i compilació de textos d'historiadors clàssics i medievals que implica, és la *Grant Cronica de Espanya*. La matèria històrica d'aquesta obra va ser dividida per l'autor en catorze llibres i un d'aquests llibres

⁵Valguin com a sumari de l'abundosa bibliografia generada pel Mestre de Rodes els estudis de J. M. CACHO BLECUA, *Introducción a la obra literaria de Juan Fernández de Heredia*, in *I Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón (Edad Media)*, Zaragoza 1991, pp. 171-195 i J. M. CACHO BLECUA, *El gran maestro Juan Fernández de Heredia*, Zaragoza 1997, que ofereixen ben documentades aportacions del qui les firma i valuosos estats de la qüestió repartits en diferents moments de la història de la crítica herediana. Aportacions més recents que cal tenir en compte són: A. EGIDO - J. M. ENGUITA, *Juan Fernández de Heredia y su época: IV Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón*, A. Egido i J. M. Enguita eds., Zaragoza 1996, A. MONTANER, *Una aproximación a Juan Fernández de Heredia*, in «Turia», 35-36 (1996), març, pp. 243-283, GUARDIOLA, "Rams de flores" cit., J. M. NIETO, *Las inquietudes historiográficas del Gran Maestro hospitalario Juan Fernández de Heredia (m. 1396): una aproximación de conjunto*, in «En la España Medieval», 22 (1999), pp. 187-211, J. M. CACHO BLECUA, *La reconstrucción del "Rams de flores" de Juan Fernández de Heredia: a propósito de una nueva edición*, in «Archivo de Filología Aragonesa», LVI (1999-2000), pp. 247-264 i J. M. CACHO BLECUA, *Traducciones catalanas y aragonesas en el entorno de Juan Fernández de Heredia*, in *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XII-XV)*, L. Badia, M. Cabré i S. Martí eds., Barcelona 2002, pp. 299-318.

és precisament la història del númida Jugurta, el qual, entre altres coses, va participar en la batalla de Numància.

La relació del contingut de **B** amb la crònica herediana ens va portar a consultar el manuscrit 10.133 de la Biblioteca Nacional de Madrid (que anomenaré **M**), que és la còpia definitiva de la primera part de la compilació herediana, i particularment a estudiar-ne el llibre 8è, que conté la versió aragonesa de la mateixa monografia de Sal·lusti.⁶ Del manuscrit **M**, a més de disposar del testimoni de nombroses notícies contemporànies, en sabem, gràcies al colofó, el lloc on es va copiar (Avinyó), el copista que oficialment se'n va encarregar (Alvar Pérez de Sevilla), la data en què es va acabar (el 13 de gener de 1385) i el nom de l'autor o compilador que se'n va responsabilitzar (el mateix Juan Fernández de Heredia).

Hi ha encara una altra còpia parcial (se n'ha perdut el principi) i no definitiva de la primera part de la crònica herediana. És el manuscrit Y. I. 10. de la Biblioteca de l'Escorial (que designaré **E**). D'acord amb l'*explicit*, aquest manuscrit va ser acabat de copiar a El Colmenar el quinze d'abril de 1434 per Johan Gonçales. Els folis 77v-98r del manuscrit **E** contenen una versió aragonesa fragmentària del *Jugurta* molt semblant a la del manuscrit **M**.

Les traduccions catalana i aragonesa del *Iugurtha* vinculades amb la crònica d'Heredia estan evidentment relacionades entre si. Malgrat el canvi d'idioma, l'origen comú de les dues traduccions presents en aquests tres manuscrits és indubtable. El *Jugurta* del manuscrit **B** és, doncs, un dels tres descendents que es conserven d'una traducció catalana literal del *Bellum Iugurthinum*, de datació i autoria indeterminades, feta a partir d'un manuscrit llatí.

A partir de la data del manuscrit **M** i de les dades extretes de la comparació del *Jugurta* de **B** amb el de **M** i **E** es pot afirmar que l'original del qual depenen les traduccions catalana i aragonesa en qüestió, juntament amb la italiana de Bartolomeo da San Concordio, feta a Florència entre el 1302 i el 1313, són les primeres versions romàniques completes del *Bellum Iugurthinum* de què es té constància i les úniques anteriors al segle XV.⁷ La comparació de

⁶ Devem a R. AF GEIJERSTAM —R. AF GEIJERSTAM, *Un esbozo de la "Grant Cronica de Espanya" de Juan Fernández de Heredia*, in «Studia Neophilologica», XXXII (1960), pp. 80-105, R. AF GEIJERSTAM, *Fernández de Heredia, "La Grant Cronica de Espanya" libros I-II*, Uppsala 1964 i R. AF GEIJERSTAM, *La "Grant Cronica de Espanya": problemas de su edición y estudio*, in *Juan Fernández de Heredia y su época: IV Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón*, A. Egido i J. M. Enguita eds., Zaragoza 1996, pp. 155-169— un conjunt de brillants estudis dedicats a la recerca de les fonts del manuscrit **M**. Es tracta d'una investigació centrada en l'acarament del contingut d'aquest manuscrit amb el de **B**.

⁷ Per a la traducció italiana, vegeu: B. DA SAN CONCORDIO, *Della Congiura Catilinarina e della Guerra Giugurtina libri due di C. C. Sallustio volgarizzati da Frate Bartolommeo da S. Concordio dell'ordine de' predicatori*, Giovanni Silvestri ed., Milano 1828.

les dues traduccions més antigues (la catalana i la italiana) demostra que no hi ha cap lligam de dependència entre elles.

2. *Els manuscrits llatins*

Per estudiar la fase llatina de la transmissió del text i, doncs, per elaborar l'aproximació al manuscrit llatí usat pel traductor s'ha complementat la informació que aporten les edicions crítiques del *Bellum Iugurthinum* i altres estudis sobre la transmissió d'aquesta obra de Sal·lusti amb la informació que s'ha extret d'una vintena de manuscrits llatins medievals inèdits del *Iugurtha*. Designem amb la sigla L^t el text del *Iugurtha* tal com ens el transmeten els seus editors moderns.⁸

Els aparats de variants de les edicions llatines i els estudis sobre la transmissió de l'obra dels autors clàssics, que es caracteritzen per l'afany de reconstrucció de l'original de l'autor i, en conseqüència, pel rebuig de tot el que és sospitós de ser fruit de la manipulació o corrupció pròpies de tota transmissió, reflecteixen pocs dels incidents que han acompanyat la història de la transmissió d'una obra clàssica tan difosa com el *Iugurtha*. Tenint en compte això, es va substituir la recerca bibliogràfica per la consulta de manuscrits llatins inèdits que poguessin proporcionar més informació sobre l'origen d'algunes de les divergències que s'havien detectat entre el *Jugurta* i L^t.⁹ Tenint present la quantitat de manuscrits existents i la manca d'informació sobre el seu contingut, es tractava de consultar un nombre suficient de manuscrits per fer-nos una idea de la seva relació real amb L^t i per recopilar dades que aportessin informació sobre el manuscrit llatí amb què podria haver treballat el traductor.

La recopilació d'aquestes dades és l'única via abastable d'enfocar l'edició del *Jugurta*, atès que la manca d'estudis sobre la transmissió de Sal·lusti als segles XIII i XIV fa impossible accedir al que seria la solució òptima,

⁸ D'entre els estudis usats, considerem especialment recomanables J. M. PABÓN, *Sobre la tradición del texto de Salustio*, in «Emerita», I (1933), pp. 78-101, in «Emerita», II (1934), pp. 1-44 i 257-262, J. M. PABÓN, *Conjuración de Catilina: texto y traducción por José Manuel Pabón*, Madrid 1991, L. D. REYNOLDS, *The Lacuna in Sallust's Jugurtha*, in «Revue d'Histoire des Textes», 14-15 (1984-85), pp. 59-69 i L. D. REYNOLDS, *Sallust*, in *Texts and Transmission: A survey of the Latin Classics*, L. D. Reynolds ed., Oxford 1990, pàgs. 341-352, perquè a més de les aportacions dels respectius autors contenen síntesis il·lustratives de les propostes que ha anat fent la crítica sobre el text del *Iugurtha*. Vegeu també, en aquest sentit, CH. LEE, "Un fiamoso libro et muy noble llamado Salustio": per un'edizione del primo volgarizzamento castigliano di Sallustio, in «Medievo Romanzo», XIII (1988), 2, pp. 253-293.

⁹ Els còdexs llatins conservats que contenen obres de Sal·lusti només estan parcialment sistematitzats a B. MUNK OLSEN, *L'Étude des auteurs classiques latins aux IX et XII siècles: catalogues des manuscrits classiques latins copiés du IX et XII siècle*, vol. II, Paris 1985, el qual s'ocupa tan sols de manuscrits dels segles XI i XII. Sabem, però, que la quantitat de manuscrits conservats és vastíssima, vegeu REYNOLDS, *Sallust* cit., p. 345.

és a dir, localitzar el manuscrit concret que va usar el nostre anònim traductor, amb les seves puntuació, addicions, supressions, glosses, notes i altres elements gràfics concomitants.

A la fi de l'article trobareu la llista dels manuscrits llatins que he consultat.

2. La recopilació del lèxic del traductor

El *Jugurta* manté un elevat grau de proximitat a tots nivells amb la seva font. La prova més evident d'aquesta proximitat és la recopilació de les equivalències del text de la font amb el de la traducció. Vegeu, com a exemple, un seguit d'equivalències llatines i catalanes, precedides del text tal com l'hem editat.

(xv, 2) Enaprès los uns e-ls altres isqueren de la cort e feren loch. Los fautós dels legats demantinent foren demanats de conseyl per lo senat e après gran partida del senat, depravada e corrupuda, menyspresaren les paraules de Adhèrbal, metien avant la virtut de Jugurta ab laors e, ab gràcia e ab veu e finalment en totes maneres, s'esfoçaven de cobrir la malvestat e la traïció de Jugurta e la reduÿen a glòria sua.

deinde = enaprès	contemnere = menyspresaren
utrique = los uns e-ls altres	Iugurthae = de Jugurta
curia = de la cort	uirtutem = la virtut
egrediuntur = <i>isqueren e feren</i>	extollere = metien avant
<i>loch</i>	laudibus = ab laors
senatus = per lo senat	gratia = e ab gràcia
statim = demantinent	uoce = e ab veu
consultitur = foren demanats de	denique = e finalment
conseyl	omnibus = en totes
fautores = <i>los factós</i>	modis = maneres
legatorum = dels legats	pro = <i>de cobrir</i>
praeterea = e après	alieno = <i>de Jugurta</i>
senatus = del senat	scelere = la malvestat
magna = gran	et = e
pars = partida	flagitio = la traïció
gratia = Ø	sua = sua
deprauata = <i>depravada e</i>	quasi = e
<i>corrupuda</i>	pro = <i>la reduÿen</i>
Adherbalis = de Adhèrbal	gloria = a glòria
dicta = les paraules	nitebantur = s'esfoçaven

Un cop d'ull a l'exemple ens aclareix quines són les principals característiques de la traducció. Amb l'equivalència queden aïllades les semblances i també totes les divergències de la traducció respecte de l'estàndard llatí que és *L*^t. L'acarament dels dos textos demostra que el *Jugurta* és una traducció gairebé mot a mot d'un original llatí, de manera que la literalitat es fa

extensible a la major part del lèxic emprat pel traductor i, sovint, a les estructures sintàctiques del text català.

Una posterior ordenació alfabètica i la lematització de les equivalències llatines i catalanes de tot el text proporciona una mena de diccionari llatí i català del traductor, és a dir, la sistematització del seu ús. Vegeu a continuació tres exemples del resultat d'aquesta l'ordenació relacionats amb les equivalències llatines i catalanes anteriors:

a.

ALIENUS, aliena, alienum
 aliena = dels altres (LXXV, 25)
 aliena = estranyos (I, 5)
 alienam = estranya (LXXXIII, 1)
 alienas = stranyes (XIV, 7)
 alienis = altres coses [=ALIIS DP, LOCIS K] (LIV, 8)
 alienis = stranyes (XIV, 23)
 alieno = de Jugurta [s. s. IUGURTHAE A] (XV, 2)
 alienos = los estranyos (X, 3)
 alienum = altre (X, 5)

b.

CEDO, cessi, cessum
 cedentem = fahent loch [s. s. FUGIENTEM A] (XXXVIII, 2)
 cedentes = si fahien loch (LI, 4)
 cedere = adés que farie loch [s. s. LOCUM DABAT A] (XXXVI, 2)
 cedere = fahien loch [s. s. BANT S, s. s. FUGIEBANT SA] (LI, 1)
 cedere = faeren [los *ratllat*] loch (LIX, 3)
 cedentibus = los tayllassen [=CAEDENTIBUS M, *esmenat incert T*] (L, 3)
 cedere = Ø (XXCVII, 5)
 cesserat = e ere-li'n [ne gli era (SAN CONCORDIO, *Della Congiura* cit., p. 153)] (XX, 5)

c.

FAUTOR, fautoris
 fautor = alguns fautors (CIII, 7)
 fautores = los fac[=u]tós [=FACTORES E] (XV, 2)
 fautoribus = los fautors (XXV, 2)

Totes les entrades del lèxic que s'ha elaborat tenen el format d'aquests exemples. Sota cada lema hi ha les correspondències llatines i catalanes i/o aragoneses. S'han situat en primer terme totes les incidències que hi ha a L^t del lema llatí mantenint-ne sempre les diferències morfològiques. A l'altre costat del signe (=) hi figura l'equivalència catalana i/o aragonesa de cada un dels ítems llatins tal com s'han editat. A continuació, quan s'escau, s'han indicat les variants dels manuscrits aragonesos, llatins i/o la traducció de S. Concordio entre claudàtors. El darrer element de cada equivalència (entre parèntesis) és el nombre del paràgraf que li correspon en l'edició.

3. L'aproximació al text llatí usat pel traductor (λ)

La localització, en els aparats de les edicions crítiques i en els manuscrits llatins, de variants que coincideixen amb lliçons conflictives de la traducció ajuda a entendre que qualsevol divergència entre el text de L^t i el de la traducció que derivi d'un accident de transmissió que fos present a l'original llatí usat pel traductor no ha de ser interpretada com un error, sinó com quelcom consubstancial a la traducció.

Els exemples que donem a continuació són una mostra dels diferents tipus de variants que es troben estudiant la transmissió llatina del *Jugurtha*, i permeten observar com aquestes variants es reflecteixen en la traducció catalana. La majoria de les intervencions documentades als manuscrits llatins són fruit del procés atent de lectura i d'estudi dels seus usuaris i estan destinades a facilitar la comprensió d'una obra difícil. Es tracta de les variants que anomeno ajuts de lectura.

4. 1. Ajuts de lectura

El text del *Jugurta* està repartit en capítols encapçalats per rúbriques. La distribució del text de la traducció coincideix en general amb la dels manuscrits llatins que comparteixen aquesta característica i les rúbriques del *Jugurta* recorden sovint les que hem documentat en aquests manuscrits. Tal com es veu en els exemples següents, en alguns casos les tradueixen literalment.

En els dos exemples trobareu, en primer lloc, el text de les rúbriques documentades en manuscrits llatins consultats, hi ha, a continuació, les rúbriques que els corresponen en la traducció catalana i, tot seguit, les de la traducció italiana. He reproduït en últim lloc rúbriques llatines que coincideixen amb les de la traducció de S. Concordio quan aquestes difereixen de les del *Jugurta* català.

a. capítol primer

(I, 1) CAII CRISPI SALLUSTII (UIRI) ILLUSTRIS DE IUGURTHA REGE NUMIDARUM LIBER
FOELICITER INCIPIT (PROHEMIUM)

(I, 1) *Aquí comença el VIIIo libro, de Gayo Vispo Salustio, varon illustre, de Jugurta, rey de los numidienos, et comença primerament el proemio*

(I, 1) Qui comincia il Proemio di Sallustio Giugurtino, nel quale intende di dimostrare come per via di studio e di virtù d'animo s'acquista onore e gloria; e come principalmente è utile lo studio delle veraci storie

b. capítol segon

(V, 1) FINIS PROHEMIUM. INCIPIT HISTORIA FOELICITER

(V, 1) *Esplegue el prohemí. Comence el tractat*

(V, 1) *Di che intende Sallustio parlare in questo libro*

(V, 1) DE QUO SALLUSTIUS TRACTARE INTENDIT

En moltes ocasions les addicions, modificacions i omissions documentades en els manuscrits llatins falquen **L^t** d'una manera coherent amb la interpretació habitual del text de Sal·lusti. Hi ha moments, però, en què les variants documentades equivalen a lectures maldestres en la traducció o distorsionen i impossibiliten la interpretació que s'ha proposat per a **L^t**. Aquesta mena de variants expliquen l'origen de lliçons de la traducció que sense el coneixement de la tradició llatina medieval del *Iugurtha* s'haurien pogut considerar errors de traducció.

En els quatre exemples d'aquesta mena que segueixen, s'hi han reproduït en primer lloc fragments de l'aproximació al manuscrit llatí usat pel traductor (**λ**). Hi figura, en segon lloc, el text corresponent de la traducció (**Ed**). Amb el subratllat s'han marcat els fragments de la traducció equivalents a les variants que es proposen per a **λ**. En tercer lloc, i només quan ho hem considerat adient, s'ha copiat el text de la traducció italiana (**St. C**).

En el text llatí, s'han sobreposat a **L^t** les variants documentades o hipotètiques que podria haver contingut **λ** que coincideixen amb les variants existents entre el text de les edicions crítiques llatines i el de la traducció. Les variants del text llatí figuren entre claudàtors: hi ha addicions (si són glosses interlineades van precedides de l'abreviació *s. s.*) i modificacions (que són les precedides pel símbol =). Les variants documentades s'escriuen en versaletes i les hipotètiques en versaletes en cursiva; les cursives indiquen omissions del traductor i la doble barra marca les variants de la traducció que considerem que s'han de deure a una interpretació de la relació entre els mots diferent de la canònica.

c. (X, 4)

λ: non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, uerum[=SED UERI] amici, quos neque armis cogere neque auro parare queas [*s. s.* POSSIS]: officio et fide pariuntur[=PARANTUR]

Ed: No hosts ne tresors no són deffensió del regne, mas amichs verdaders, los quals no podràs forçar ab armes ne conquerir ab aur: són aparellats ab offici e ab fe

St. C:... ma gli fedeli amici ...

D'acord amb la versió canònica del *Iugurtha*, cal interpretar «uerum» com una conjunció adversativa. Els mots «uerum amici» (que són la lliçó de **L^t**) equivaldrien, doncs, al català «però d'amics». La variant «SED UERI» (però veritables) és la lliçó que substitueix «uerum» en alguns dels manuscrits que s'han consultat i la que es reflecteix en la traducció catalana, on llegim «mas amichs verdaders», i també en la italiana.¹⁰

¹⁰ De fet, al marge d'un dels manuscrits es llegeix: «QUI PROPTER AURUM ET ARGENTUM AMICITIAM COLUNT NON UERI AMICI SUNT».

Cal suposar que algun anotador del text llatí va voler marcar el matís adversatiu de «uerum» amb la introducció de la glossa «SED». Ara bé, com que el mot «uerum» és polisèmic, un lector posterior degué interpretar la glossa «SED» com l'addició d'una conjunció adversativa que introduïa els mots «uerum amici» i, per tant, la conjunció «SED» va ser incorporada al text d'alguns manuscrits. El pas següent hauria estat la transformació de «uerum» en «ueri» per tal que el mot concordés amb «amici».

En el text de la traducció catalana també s'ha subratllat la modificació de sentit que implica la substitució de «pariuntur» (s'adquireixen **L^t**) per «PARANTUR» («són aparellats», és a dir, preparats) i la glossa «POSSIS» a «queas».

d. (XI, 2)

λ: postquam illi more regio iusta [OFFICIA] [s. s. DEBITA] magnifice fecerant, reguli [s. s. PARUI REGIS] in unum conuenerunt

Ed: Aprés que aquells, magníficament, segons costuma reyal, haguessen complits tots los officis que fer devien, los reys petits aplegaren-se tots en .i. loc

A **L^t** «illi» s'interpreta com a datiu singular, referit a Micipsa. La traducció hauria de ser: «a ell / a Micipsa». De fet, la glossa «MICIPSA» acompanya «illi» en alguns dels manuscrits que s'han consultat.

El traductor, però, va interpretar «illi» com a nominatiu plural, referit als fills del rei Micipsa, i, per tant, com a subjecte del verb «fecerant». Vegeu «aquells ... haguessen complits» al text català. La variant «ILLI REGULI» (present a un dels manuscrits consultats) demostra que aquesta interpretació era considerada, si més no, tan possible com l'anterior pels lectors medievals.

Vegeu, també, en l'exemple, que la inserció del nucli nominal «OFFICIA», que en principi devia ser una glossa de «iusta» (els funerals **L^t**), fa que el substantiu «iusta» sigui interpretat com l'adjectiu «iustus, -a, -um» (adequat, convenient). Així ho demostra la glossa «DEBITA» i la traducció catalana, on llegim: «tots los officis que fer devien».

Vegeu, a més, la glossa «PARUI REGIS», que equival a la traducció catalana «los reys petits».

e. (XCVI, 2)

λ: ioca[=IOCOS] [s. s. SCAENICOS] *atque seria* cum humillumis agere [s. s. BAT]

Ed: en los jochs scènichs ere ab los pus humils

D'acord amb **L^t**, «ioca atque seria ... agere» s'ha d'interpretar en el sentit de: «mantenia relacions disteses i serioses».

La traducció catalana, però, equival al substantiu «ioca» o la seva variant «IOCOS» unit a l'apòsició «SCAENICOS» (que és una glossa que determina l'accepció amb què havia estat interpretat el substantiu «ioca»).

Vegeu: «en los jocs scènichs». Considero que aquesta interpretació deixa sense sentit «atque seria», que, segurament per això, no va ser traduït.

En el text llatí hi ha encara una altra glossa. És la desinència d'imperfet, que s'usava per ajudar a traduir les construccions d'infinitiu històric. Altres vegades aquestes construccions es resolien amb l'addició de verbs modals o aspectuals.

f. (CV, 4)

λ: igitur se quisque [COEPIT] expedire [s. s. PREPARARE], arma / atque tela temptare [s. s. ACUERE], [ATQUE ARCUS] intendere; timor aliquantus [EIS ERAT], sed spes amplior

Ed: Adonchs, cascun començà de aparellar ses armes, e de assajar los darts e de aguar e afilar, e de tendre los archs; alguna paor era en ells, mas esperança era major

En relació amb aquest exemple cal dir que, tant en la tradició llatina inèdita com en la traducció, «intendere» (preparar-se L^t) ha estat interpretat per la seva accepció «tensar» («tendre» en la traducció) i, a més, se li ha afegit un complement semànticament adient («ARCUS»). Vegeu: «e de tendre los archs».

Observem, d'altra banda, que d'acord amb L^t «arma» és juntament amb «tela» el complement de «temptare» (provar = «assajar»). En la traducció, però, «arma» («ses armes») és el complement de «expedire» (disposar-se L^t). Aquesta relació podria haver estat propiciada per la interpretació que es fa d'aquest verb en glosses com «PREPARARE» (documentada en un manuscrit). Vegeu la traducció: «cascun començà de aparellar ses armes».

4. 2. *Substitució per termes gràficament semblants*

Si fins aquí s'han comentat exemples de variants que són conseqüència de glosses didàctiques o ajuts a la lectura dels manuscrits llatins, ara es veurà que en els manuscrits llatins també es troben moltes modificacions i omissions que cal considerar accidents involuntaris, fruits de la monotonia, del cansament o de la imperícia dels copistes, que modifiquen el sentit del text i que, de vegades, l'arriben a fer incompreensible.

Vegem-ne quatre exemples i observem com també aquesta mena de modificacions de la font repercuteixen en el text de la traducció:

a. (XCIV, 1)

λ: ceterum illi qui escensuri[=CENTURII] [PRAE]erant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutauerant[=MUTAUERUNT]:

Ed: E aquells qui eren capitans de les centúries, instruïts per lo duch o guiador, mudaren les armes e l'ornament

St. C: quegli che erano principali nelle centurie ...

L'exemple mostra com en molts manuscrits llatins s'ha passat de la lliçó de L^t «escensuri erant» (havien de pujar) a «CENTURII PRAEERANT», que

equival a «eren capitans de les centúries» en la traducció catalana i a «erano principali nelle centurie» en la traducció italiana.

b. (XIV, 17)

λ: *an* quoquam *mihi* adire *licet*, *ubi non* maiorum meorum hostilia monumenta[=MUNIMENTA] plurima sint[=SUNT]? aut[=NE] quisquam nostri misereri potest, qui aliquando uobis hostis fuit?

Ed: A qui iré? Car totes mes deffensions qui deffendre me pogerén són enemigues dels meus majors. Ne qui podrà haver mercè de nós, qui alguna vegada fo enemich a vós?

La confusió gràfica entre «monumenta» (que vol dir «records» i que és la lliçó de **L**^t) i «MUNIMENTA» (que és una variant documentada als manuscrits llatins inèdits i que vol dir fortificació, defensa) explica la traducció «deffensions qui deffendre me pogerén».

c. (XXXIX, 2)

λ: ob ea consul Albinus ex delicto fratris inuidiam ac deinde periculum timens senatum de foedere[=DEFENDERE] consulebat, et tamen interim exercitui supplementum scribere

Ed: Per aquestes coses Albino cònsul, per lo delicte del frare tement envega e après peril, consellave defendre el senat, e emperò, entretant, scriure supplement a la host

En el context en què es troba no fa cap sentit que Albino aconselli «defendre el senat». Però, com es veu en l'exemple, «senatum de foedere consulebat» (consultava el senat en relació amb el tractat **L**^t) ha evolucionat en «senatum DEFENDERE consulebat» («consellave defendre el senat») com a mínim en un manuscrit i en la traducció.

d. (XVI, 1)

λ: Vicit tamen in senatu pars illa quae uero[=NON] pretium aut gratiam anteferebat

Ed: Emperò, en lo senat vençé aquella partida la qual no denant posave preu o gràcia

La lliçó «no» de la traducció ha de ser fruit de l'ambigüitat gràfica u/n. Aquesta ambigüitat va ser la causa de la confusió de l'abreviació de «uero» (a la justícia **L**^t) per la de «NON», documentada en un manuscrit. Com a conseqüència d'aquesta confusió, en la traducció l'honestetat triomfa sobre la corrupció, encara que, en el context en què es troba, la negació no és coherent i, per tant, la frase no fa sentit.

4. 3. *Modificació de l'ordre dels mots*

Algunes variants tenen a veure amb el canvi de l'ordre dels mots. De vegades aquests canvis no modifiquen el sentit del text. Són bàsicament exemples de substitució de la sintaxi llatina per una de més romànica o d'una modificació de la col·locació dels ítems d'una enumeració. En altres ocasions, però, els canvis d'ordre afecten la interpretació del text. Vegem-ne un parell d'exemples:

a. (LXXI, 5)

λ: Nabdalsa, paulo post experrectus, *ubi* neque epistulam [UBI ESSE] reperit et rem omnem uti acta erat, ex seruis[=PERFUGIS] cognouit

Ed: E Nabdàssal, après d'un poch, despertà's e no trobà la letra lla on debans era, e conegué tota la cosa axí com era estada feyta per los fugitius

St. C: ... seppe dagli fuggitivi ...

En l'exemple s'hi pot observar el canvi de col·locació en la frase de «ubi» i l'addició del verb «ESSE». Com a conseqüència d'aquesta manipulació, la conjunció temporal «ubi» (quan L^f) esdevé un adverbi (en el lloc on). Això és precisament el que succeeix en la traducció, on llegim: «no trobà la letra lla on debans era».

Un altre canvi notable és la substitució de «seruis» (els servidors L^f), coherent amb el context però poc documentat en la tradició llatina, per «PERFUGIS», que no és gaire coherent però està àmpliament documentat i, a més, coincideix tant amb els «fugitius» de la traducció catalana com amb els «fuggitivi» de la italiana.

b. (LXXXV, 12)

λ: atque ego scio, [O] Quirites, qui postquam consules facti sunt, *et* acta maiorum et Graecorum militaria praecepta[=ACTA MAIORUM MILITARIA ET GRAECORUM PRAECEPTA] legere coeperint, praeposteri homines [s. s. QUI PRAEPONINT QUOD POSTERUM EST]

Ed: Encara yo sé, o poble roman, alguns hòmens los qual[s] açò que deu anar danant posen detràs; car, depuys que foren fets cònsols, començaren de legir los fets cavallerívols dels majors e ls manaments dels grechs

La traducció reflecteix el canvi d'ubicació de «MILITARIA» documentat en els manuscrits llatins, que així es relaciona amb «acta maiorum» (vegeu la traducció: «los fets cavallerívols dels majors») i no, tal com succeeix a L^f , amb «graecorum praecepta».

4. 4. *Modificació de la relació dels mots*

Altres variants entre L^f i la traducció es poden explicar a partir del canvi de relació entre els elements d'una frase o d'un paràgraf. Hi ha ocasions en què les marques de separació dels mots en els manuscrits llatins coincideixen amb la interpretació del traductor. És el cas de l'exemple que segueix. Altres variacions

del *Jugurta* respecte de **L^t** s'expliquen precisament per l'absència de marques de separació dels mots en els textos antics.

Vegeu la separació dels mots «arma atque tela» de l'exemple f del ajuts de lectura.

a. (VIII, 1)

λ: Ea tempestate [*s. s.* EO TEMPORE] in exercitu nostro fuere complures [*s. s.* MULTI] noui atque nobiles... factiosi [*s. s.* TRACTORES] / domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae *non mediocrem* animum pollicitando accendebant

Ed: En aquell temps, en la nostra host foren molts nobles [e] novels, ... traïdors de gran tractament, poderosos en casa envers los companyons, més clars que honests, los quals encenien e inflamaren el coratge de Jugurta,

St. C: ... Uomini ordinatori e disponitori de male, potenti in loro terra, appresso loro compagni famosi più che honesti nè buoni ...

Els mots «factiosi domi / potentes apud socios / clari magis quam honesti» es distribueixen tal com s'ha assenyalat amb les barres en la interpretació que se'n fa a **L^t**. Aquestes paraules, però, es podrien relacionar de la manera següent: «factiosi / domi potentes apud socios / clari magis quam honesti».

Les marques de separació dels mots que s'han documentat als manuscrits llatins consultats coincideixen amb aquesta segona lectura, que, al seu torn, s'adiu amb la versió de les traduccions, perquè indueix a relacionar «domi» i «potentes». Vegeu: «poderosos en casa» i «potenti en loro terra».

4. 5. Omissions

Les divergències entre la traducció i **L^t** que es justifiquen menys a partir dels manuscrits llatins consultats són les omissions. Malgrat que, com s'ha anat veient en els exemples exposats fins ara, n'hem pogut documentar algunes, n'hi ha moltes altres que no es poden justificar. Hi ha ocasions, però, en què sembla clar que les omissions es poden deure al rebuig per part del traductor de lliçons corrompudes que o bé són mancades de sentit per elles mateixes o bé converteixen en incomprensibles o supèrflues les lliçons del seu entorn. Vegeu l'omissió de «atque seria» (a l'exemple e dels ajuts de lectura), que hauria resultat prescindible com a conseqüència de l'addició de la glossa «SCAENICOS».

També sembla clar que el traductor evitava mots i expressions la traducció dels quals requeria un domini del llatí i de l'ús de Sal·lusti que ell no posseïa i que, per tant, no sabia com s'havien d'interpretar. Molts dels lectors antics depenien dels ajuts de lectura presents en els manuscrits dels autors clàssics. Entenem que el traductor també en depenia i que algunes de les

omissions del *Jugurta* es deuen precisament a l'absència de suport en determinats punts de λ . Vegeu-ne un possible exemple:

a. (LXXXIX, 4)

λ : eius ciues apud [s. s. *DATI ERANT*] Iugurtham *inmunes* [s. s. *NON GRAUATI*, s. s. *TRIBUTOS NEQUE UECTIGALEM*, s. s. *OFFICIO ET MUNERA incert*, s. s. *SINE ..*], leui imperio et ob ea fidelissumi habebantur

Ed: Los ciutadans d'aquella s'eren dats a Jugurta ab leu imperi e, per aquella cosa, eren haüts molt feels

Noteu com la famosa *breuitas* sal-lustiana dificulta la traducció de la frase en general i, concretament, la de «inmunes» (exempts de pagar impostos **L**^t). És plausible pensar que si a λ s'hi hagués trobat alguna glossa explicativa similar a les documentades als manuscrits (*NON GRAUATI*, *TRIBUTOS NEQUE UECTIGALEM*, *OFFICIO ET MUNERA*) la traducció hauria estat més completa.

Amb els exemples comentats fins ara s'ha intentat mostrar com la literalitat en la traducció, de la qual ja s'havia parlat pel que fa a la confecció del lèxic, no tan sols es confirma després de consultar els manuscrits llatins, sinó que sovint supera les expectatives. La quantitat de lliçons localitzades als manuscrits llatins que justifiquen les variants del *Jugurta* fa pensar que el traductor no tan sols reproduïa al peu de la lletra gairebé tot allò que llegia i entenien en el manuscrit llatí, sinó que, a més, no s'inventava res.

Arribats en aquest punt, però, per continuar aproximant-nos al text de λ ja només ens queda el recurs a la conjectura. El pas següent serà, doncs, comentar amb exemples diverses hipòtesis sobre el contingut de λ .

4. 6. Hipòtesis sobre λ

Si s'accepten la independència de les traduccions catalana i italiana, s'haurà d'admetre que moltes de les similituds textuais que presenten les dues traduccions, lliçons comunes que, al seu torn, difereixen de les presents a **L**^t, s'han d'atribuir a variants derivades dels manuscrits llatins usats per dur a terme les traduccions.

Vegeu a continuació l'exemplificació d'una hipòtesi basada en la traducció de Bartolomeo da San Concordio:

a. (LIII, 7)

λ : ac primo obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu [s. s. *ARMATORUM*] uelut hostes aduentarent [s. s. *UENIEBANT*], alteri apud alteros / formidinem *simul* et tumultum facere [s. s. *BANT*]

Ed: E primerament, en la nit obscura, depuys que no fossen luny los uns dels altres, sentiren gran brugit de gents armades que venien axí com si fossen enemichs los uns dels altres, feyen tabustol e brogit e temor

St. C: E fu nella prima sera, poichè non erano multi di lungi, insieme con rumore d'arme quasi nimici si veniano incontro, e l'una parte contra l'altra paura insieme, con romore faceano

Noteu la similitud entre «gran brugit de gents armades que venien axí com si fossen enemichs» i «insieme con rumore d'arme quasi nimici si veniano incontro», sense que a **L^t** hi hagi cap referència a armes ni a armats.

Creiem que la similitud de les dues traduccions implica la presència d'una glossa similar en els manuscrits llatins usats pel dos traductors.

Hi ha variants documentades en els manuscrits llatins que tot i no ser idèntiques al resultat del text català sí que són similars a les solucions presents en la traducció catalana. Aquestes innovacions documentades ens permeten suposar-ne d'altres d'hipotètiques més literals respecte del *Jugurta* que podrien haver estat presents a λ . Vegeu tot seguit un exemple de les hipòtesis basades en variants dels manuscrits llatins.

b. (XLVI, 7)

λ : ut[=ET] cum iis permixti uelites [s. s. *EQUITES LEUIA ARMATURA*], [*QUOD*] quocumque [*LOCUM*] adcederent, equitatus hostium propulsarent

Ed: e ab aquests eren mesclats los vèlites, co és, los cavalés de leugera armadura, per tal que en tot loch hon anassen escomoguessen la cavalleria dels enemichs

St. C: e con loro mescolati i veloci e leggieri pedoni, li quali a qualunque luogo s'andasse, combattessono e discacciassono la cavalleria de' nimici

La glossa hipotètica «*EQUITES LEUIA ARMATURA*» de «uelites» s'ha elaborat combinant les glosses que realment s'han documentat en els manuscrits llatins: «*UELOCES EQUITES UEL PEDITES*», «*HOMINES LEUIA ARMATURA MUNITI...*», «*DICUNT ILLI QUI HABENT LEUIA ARMA...*», «*UELOCES PEDITES*», etc.

Per elaborar la glossa hipotètica s'han triat els mots documentats en diversos manuscrits («*EQUITES LEUIA ARMATURA*») per construir una glossa equivalent a la del text català («los cavalés de leugera armadura»).

A més de la substitució de «ut» per «ET» i la inserció del nucli nominal «*LOCUM*», les traduccions catalana i italiana coincideixen en la inserció d'una conjunció l'una («per tal que»), i d'un relatiu l'altra («li quali»), com a nexa entre les dues oracions; aquest és el motiu de la hipòtesi «*QUOD*».

Els dos exemples següents es refereixen a les hipòtesis basades en el coneixement de l'ús del traductor i en la familiaritat adquirida amb els manuscrits llatins.

c. (IV, 7)

λ: at contra, quis est omnium his moribus[=*MOTIBUS*], quin[/QUI NON] [DE] diuitiis et sumptibus, non probitate neque industria cum maioribus suis contendat?

Ed: E per contrari, qual de tots és, en aquests moviments, qui no contena ab los seus mayors de riqueses e de despeses, no de proesa ne de indústria?

La lliçó «moviments» ha de ser conseqüència de la confusió per similitud gràfica entre «moribus» i «*MOTIBUS*». D'acord amb el lèxic del traductor, «moviment» és la traducció de «motus»; «mos», en canvi, equival sempre a «costuma».

d. (CVII, 1)

λ: [s. s. ETIAM DICEBAT] quanto sibi in proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore[=*FORENT*], [s. s. DICERE] nec quemquam decere qui manus[=*MARIUS*] armauerit ab inermis[=*INERMIBUS*] pedibus[=*PEDITIBUS*] auxilium petere, [ET] [s. s. DICEBAT] in maxumo metu [s. s. ERAT] nudum et caecum corpus ad hostis uortere

Ed: Encara los dix que aitant com menys perdonarien a ssi mateixs en la batalla, aitant serien pus segurs. E deya que negun que Mário havia armat no devia demanar ajuda als hòmens de peu desarmats. E deya que en gran paor era girar lo cors nuu e cech als enemichs

En el text llatí s'hi indiquen les addicions de *verba dicendi*, la inserció de conjuncions copulatives i el sinònim *facilior* de «fore».

Ara bé, el que modifica del tot el sentit de la frase és la substitució documentada de «pes» (peu **L⁵**) per «pedes» («hòmens de peu» (infanteria)) i la substitució hipotètica de «manus» (mà **L⁵**) per «*MARIUS*» («Mário»).

Per aquest motiu s'hauria passat de la lliçó de **L⁴** (i que no convenia a ningú que tingués les mans armades, demanar ajut als peus desarmats, és a dir, és propi de covards fugir del combat) a la de la traducció («e deya que negun que Mário havia armat no devia demanar ajuda als hòmens de peu desarmats»).

4. *El text de l'original de la traducció (Ω)*

El fet de disposar d'una aproximació al text de λ permet aïllar amb més facilitat les lliçons conflictives que han distorsionat el *Jugurta* durant la fase romànica de la transmissió (les confusions o descuits dels copistes) dels problemes que són intrínsecs al text que es vol editar (les lliçons conflictives que hem vist que van néixer amb la traducció). Les lliçons que han distorsionat el text durant la fase romànica de la transmissió són els accidents de còpia que en qualsevol estudi crític s'usen per filiar els manuscrits que formen part de la tradició d'una obra i que, per tant, són bàsics per analitzar la relació existent entre els manuscrits conservats. En l'edició romànica del text s'ha considerat

que aquests accidents es poden esmenar reculant en el procés de transmissió de l'obra i recuperant les lliçons de la traducció abans de la seva corrupció.

La traducció catalana (copiada al manuscrit **B**) és bàsicament una versió fidel al text llatí i les mancances que degué contenir el seu original (Ω), sens dubte importants i abundoses, es van originar precisament per l'obsessiva lleialtat amb què el traductor va seguir el text llatí.

En canvi, la traducció aragonesa (mss. **ME**), si es vol més llegible, respon a una altra mentalitat. El traductor aragonès, que tant per les semblances com per les diferències detectades entre **B** i **ME** havia d'haver partit d'un text català molt proper al que es conserva en el manuscrit **B**, va manipular el seu model reduint-lo, ampliant-lo i reelaborant-lo d'una manera intuïtiva, concentrant-se només en el text romànic de partença i prescindint, doncs, del suport que podria haver trobat en un exemplar llatí de la mateixa obra.

El manuscrit usat com a base de l'edició és **B**, el testimoni que conserva la versió del *Jugurta* més propera a l'original del traductor (Ω). El text del manuscrit **B**, però, està desfigurat en alguns punts per llacunes (les més notables com a conseqüència de la pèrdua de folis) i per errors mecànics. Els testimonis **ME** ens transmeten una traducció/adaptació del *Jugurta* a l'aragonès (y) elaborada a partir d'un descendent (x) de Ω . La traducció aragonesa (y) presenta en general una interpretació del contingut del text original. Malgrat això, no se'n pot prescindir en l'edició crítica perquè, tot i les interpolacions i alteracions, **ME** són els únics testimonis que permeten especular sobre el contingut del *Jugurta* en els punts en què en **B** s'ha omès o s'ha corromput Ω . L'edició del *Jugurta*, doncs, és fruit de la col·lació del text de **BME**.

5. 1. *Esmena dels errors comuns conjuntius*

S'han detectat un seguit d'errors que són del tipus comú conjuntiu a **BME**, l'anàlisi dels quals demostra que els manuscrits que els contenen estan relacionats. En l'edició s'han esmenat o assenyalat aquesta mena d'errors usant l'aproximació al text de λ i el lèxic del traductor.

La disposició dels exemples que es reproduïxen a continuació, que són els que mostren la relació que mantenen **BME** i el tractament que se n'ha fet en l'edició, és la següent: la sigla **B** precedeix el text del manuscrit de Barcelona, el text introduït amb la sigla **ME** pren com a base el manuscrit de Madrid (les variants dels manuscrits **M** i **E** són entre claudàtors), la sigla λ està seguida del text de l'aproximació al manuscrit llatí usat pel traductor i la sigla **Ed** presenta la nostra edició del *Jugurta* català.

Els primers casos són exemples de les esmenes que s'han fet dels errors de còpia comesos pel copista o copistes de l'arquetip del *Jugurta* (x) que han estat heretats per tots els seus descendents.

a.
(XCI, 6)

B: E demantinent la ciutat fo cremada els numides pubres foren morts los altres tots foren venuts

ME: la ciutat presa fue robada et quemada con todos los numides pubres que dentro fueron trobados los otros fueren todos vendidos

λ: ceterum [s. s. *STATIM*] oppidum incensum [EST], Numidae puberes interfecti [SUNT], alii omnes uenumdati [s. s. *UENDITI*] [*SUNT*]

Ed: E demantinent la ciutat fo cremada, els nùmidés pubres foren morts, los altres tots foren venuts

(XXVI, 3)

B: E lavors Jugurta primerament mata Adherbal e apres tots los numides pobres els mercades

ME: Et luego defecho que Aderbale fue en poder de Jugurta lo mato cruelment et sin ninguna piedat et apres todos los numidienos pobres et mercadores fueron [pobres **E**] muertos

λ: [TUM] Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat; deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores [s. s. *MERCATORES*] *promiscue*

Ed: E lavors Jugurta primerament matà Adhèrbal [...] e après tots los nùmidés pubres e ls mercadés

Hi ha tres incidències de «puberes» al *Iugurtha*. Als manuscrits romànics, en dues ocasions (les dels exemples reproduïts) aquest mot equival a «pobres», i en la tercera, a «pubres» (joves/adults).

Com que és més fàcil passar del català «pubres» a «pobres» que del llatí «puberes» a «pauperes» i el cas que equival al català «pubres» confirma que el traductor tenia competència per traduir aquest mot, s'ha esmenat aquest error, que es considera propi de la transmissió romànica, en l'edició i s'ha editat en tots tres casos «pubres».

b. (LXXXV, 41)

B: Que es donchs allo quil ajuda e ço que extimen car allo fan per tots temps menjen e begen[ren *esmenat incert*] e amenen la hon hagneren la sua adolescencia aqui façen la vellura sien en convits donats e dedicats al ventre e a la pus sutza partida del cors

ME: Pues qual es la cosa que[=tal **E**] les[=es **E**] ayuda et lo que extiman porque aquello fazen por todos tiempos coman et bevan et vayan alla [a **E**]do se nudrieron en [lur **M**] adoloscència et aqui fagan lur vedat et antigüeza sean en convides dados et dedicados al vientre et a la mas suzia partida del cuerpo

λ: quin ergo, quod iuuat, [ET] quod carum aestumant [EST], id semper faciant: ament, potent; ubi adulescentiam [SUAM] habuere, ibi senectutem agant, in conuiuuiis, dediti uentri [SINT] et turpis sumae parti corporis

Ed: Què és donchs allò qui·ls ajuda e ço que extimen car? allò fan per tots temps: menjen e begen e amen; enlà hon hagneren la sua adolescència, aquí

façen la vellura; sien en convits, donats e dedicats al ventre e a la pus sutza partida del cors

La unió gràfica de «amen» (traducció de «ament») i «enla hon» (traducció de «ubi») dóna com a resultat «amenen la hon» (condueixen/porten allà on). Sembla evident que aquesta aglutinació de paraules ha de ser pròpia d'un copista que parteix d'una lliçó «amen enla on» i no d'un traductor que està traduint «ament ubi».

Com a conseqüència de la unió la frase «menjen e begen e amenen la hon hagneren la sua adolescencia aquí façen la vellura» està mancada de sentit en els tres manuscrits i ha estat esmenada restituint la lliçó de Ω en l'edició, és a dir, s'ha editat: «menjen e begen e amen; enlà hon hagneren la sua adolescència, aquí façen la vellura».

Les modificacions de **E** respecte de **BM** mostren com **E** podria derivar de **M**, i que no és probable la possibilitat inversa.

c.
(XVII, 4)

B: E que aquella ha trames de part de ponent la mar nostra e la mar oceana e de part de sol ixent ha amplea baixa

ME: Et que aquella ha enviado de part de ponient la mar nostra e la mar oceana e de part de sol ixient[=saliente **E**] ha[=la **E**] ampleza[=largura **E**] baixa

λ: ea finis habet ab occidente *fretum* nostri maris[=MARIS NOSTRI] et Oceani[=OCCEANUM], [s. s. SED] ab ortu solis [HABET] decliuem latitudinem

Ed: E que aquella ha termes, de part de ponent, la mar nostra e la mar oceana e, de part de sol ixent, ha amplea baixa

(XIX, 3)

B: e apres Philonare el qual loch es en les encontrades de Egipte en lo qual loch [los] cartagineses hagneren tormen de lur imperi

M: et Phileonare el qual lugar es en encontradas de Egipto en el qual lugar los cartagineses [huvieron turment de lur imperio **M** / entraron en medio **E**]

λ: deinde Philaenon Arae[=PHILENONARE], quem locum Aegyptum[=EGIPTUM] uorsus / finem [s. s. SUI] imperi habuere Carthaginienses

Ed: e après Philonare, el qual loch és en les encontrades de Egipte, en lo qual loch [los] cartagineses hagneren termen de lur imperi, enaprés les altres ciutats púniques.

El mot «finis» en la seva accepció «límit/frontera» (n'hi ha onze incidències al *Iugurtha*) està sempre traduït pels mots «terme/en» i/o «encontrada» excepte en aquestes dues ocasions. En l'edició s'ha suposat que les lliçons de **B** «trames» i «tormen» deriven de les lliçons de Ω «termes» i «termen» respectivament, perquè tots dos casos s'expliquen amb més facilitat a partir d'un error de transmissió romànica que a partir d'un de transmissió llatina.

La lliçó del primer exemple s'explica per la confusió de l'abreviació «er» («termes») per «ar» («trames») [llegiu: «tramès»]. Se sap que x contenia el participi català «tramès» perquè als manuscrits aragonesos hi llegim «enviado», que, sens dubte, en deriva.

La lliçó del segon exemple s'explica per la confusió entre una «e» («termen») i una «o» («tormen») [llegiu: «turment»]. També en aquesta ocasió és clar que la traducció aragonesa («turment» **M** i «entraron» **E**) és posterior a la catalana i que la catalana, al seu torn, havia estat més propera a la llatina.

Vegeu com les omissions de **E** impedeixen que **M** en pugui derivar.

d. (LXXXV, 23)

B: E tortament les coses axi se han la gloria dels majors als derrers es axi com lum no sofer en amagar nels bens nels mals daquells

ME: Et fictament[=firmemente **E**] han la gloria de los mayores et [a tan **M**/aran **E**] poco como la lumbre no çela ninguna cosa en la escuredat assi las lures[=sus **E**] obras no pueden çelar que no muestren[=mueran con **E**] lur grant malvestat

λ : et profecto ita se res habe[N]t: maiorum gloria posteris quasi lumen est; neque bona neque mala eorum in occulto patitur

Ed: E certament les coses axí se han: la glòria dels majors als derrers és axí com lum, no sofer en amagar ne·ls béns ne·ls mals d'aquells

En l'edició s'ha esmenat «tortament» per «certament», perquè així és com es tradueix habitualment «profecto» al *Jugurta*. El text del manuscrit català, amb l'esmena introduïda, esdevé del tot idèntic al de λ .

Noteu que la lliçó dels manuscrits aragonesos («fictament» / «firmemente») és diferent de **B** i de l'ús del traductor, i sembla conjectural i deduïda possiblement a partir d'una lliçó amb grafia poc clara de x. Vegeu, també, com la resta de la frase de **ME** s'allunya de **B** (especialment **E**).

5. 2. Esmena dels errors singulars de **B**

Els exemples que es comentaran a continuació demostren com el fet de treballar amb una traducció també pot facilitar la identificació de les lliçons errònies separatives, és a dir, de les que indiquen l'existència d'un nombre determinat de branques de la transmissió d'una obra i que acaben d'assenyalar la direcció que cal seguir en la filiació dels testimonis que se n'han conservat.

Quan tractem amb una traducció literal com ho és el *Jugurta* i comptem amb la guia de λ i amb la de l'ús del traductor, d'entre les lliçons que difereixen en els testimonis conservats identificarem amb força facilitat la lliçó correcta, és a dir, la que tot fa pensar que deriva de l'original. Així doncs, d'entre dues o tres lliçons diferents, la que s'allunya més de λ i de l'ús del traductor serà considerada lliçó o error singular i separativa respecte de les altres.

En l'edició també s'han esmenat aquests errors per mirar de recuperar les lliçons que hauria contingut el *Jugurta* català original.

a. (XIV, 17)

B: Mas ara exilat de la patria e de ma casa son romas sol e pobre e freyturos de totes coses honestes hon ire a qui me aressare o quals apelare

ME: Yo so esterrado [=desterrado **E**] de la patria et so fincado solo et pobre [et freyturose **M**] de todas cosas o rey mesquino deseparado todas las [mis **E**] defenssiones son agora a mi contrarias et enemigas por los benefiçios reçebidos de mi enemigo a qual rey me acostare o [a **E**] qual prinçep me appellare

λ: nunc uero exul patria domo, solus atque omnium honestarum rerum egens, quo accedam aut quos appellem?

Ed: Mas ara, exilat de la pàtria e de ma casa, són romàs sol e pobre e freyturós de totes coses honestes. Hon iré? A qui me acostaré? O quals apelaré?

Sempre havíem pensat que «a qui me aressare» (la lliçó de **B**), que no fa sentit, havia de ser un error de còpia, i consideràvem la possibilitat que fos una corrupció a partir de «a qui me adressaré», que conjuntament amb «hon iré» serien la traducció de «quo accedam».

L'elaboració del lèxic del traductor va fer evident que en aquesta traducció el verb «accedo» està majoritàriament traduït per «acostar». Va ser llavors quan ens vam adonar que, tot i la reelaboració de la frase aragonesa, els manuscrits **ME** contenen el verb «acostar» («a qual rey me acostaré»). La suma de les dues evidències (l'ús del traductor i la preservació a **ME** de «acostaré») ens va persuadir d'esmenar «aressaré» per «acostaré».

b. (XV, 1)

B: los legats de Jugurta ... responeren en poques paraules dient que Yensal per la sua malvestat ere stat matat per los numides e que Aderbal voluntariament havie dada batayla en la qual apres que fo vengut e no havie poguda fer injuria que ara se clamave

ME: los legados de Jugurta ... respondieron en pocas palabras diciendo que Gensal por la su malvestar [=maldat **E**] era [estado **M**] muerto por los numidienos [et **M**] que Aderbal volunterosament havie dado batalla en la qual apres [que **E**] [el **M**] fue [estado **M**] vencido et no huvo [=avia **E**] podido fazer injuria [sino **M**] que se fue a clamar al senado diciendo [=et que desia **E**] mal de Jugurta el qual nunca se [=lo **E**] havie ençercado [=el nin açercado **E**] en la muert de su hermano

λ: legati Iugurthae, largitione [s. s. MUNERIBUS] magis quam causa freti, paucis [UERBIS] respondent; [DICUNT] Hiempsalem ob saeuitiam suam ab Numidis interfectum [s. s. ESSE], [s. s. ET] Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri quod iniuriam facere nequiuisset

Ed: los legats de Jugurta, usants més de donar dons que de causa, responeren en poques paraules dient: que Yènsal, per la sua malvestat, ere stat matat per los nùmides; e que Adèrbal voluntàriament havie dada batayla, en la qual, après que fo vengut e no havie poguda fer injúria, que ara se clamave

En l'edició s'esmena **B** d'acord amb **ME**. Considerem que la lliçó de **B** «vengut» fa prou sentit perquè el traductor aragonès, en cas d'haver-la tingut davant, no l'hagués interpretada com un error ni, per tant, hagués necessitat esmenar-la.

El fet que a **ME** la lliçó sigui «vençido», traducció correcta de «superatus», evidencia que l'arquetip ja la contenia, que el traductor aragonès la va passar sense incidències a **ME** i que, en canvi, el copista de **B** va confondre la grafia «ç» per «g».

Vegeu, en canvi, com la resta de l'adaptació aragonesa s'allunya, en general, de λ.

c. (XVIII, 9)

B: aquests departits de Spanya per la mar instituïren demudats les coses entre si
ME: aquestos departidos de Espanya por la mar instituyeron [de mudar las cosas **M**] entre sy

λ: *eique mature oppida habuere; nam freto [s. s. PER MARE] diuisi ab Hispania mutare res inter se instituerant.*

Ed: aquests, departits de Spanya per la mar, instituïren de mudar les coses entre si.

En l'edició s'esmena l'adjectiu «demudats» de **B** perquè ha de ser conseqüència de la corrupció d'una lliçó anterior «de mudar» (intercanviar), que coincideix amb la de **M**; la confusió inicial de les grafies «r/b» es va acabar de completar, d'una banda, amb la unió de la preposició «de» amb «mudar» i, de l'altra, amb l'addició d'una marca de plural per fer concordar l'adjectiu «demudat» amb el verb «instituïren».

És força inversemblant pensar que el traductor aragonès hagués passat d'una lliçó que fa sentit, encara que relativament, com la de **B**, a la lliçó que, essent la traducció exacta del terme llatí «mutare», és a l'origen de l'error.

Vegeu com les omissions de **E** posen de manifest que és impossible que **M** en derivi.

d. (XXVIII, 4)

B: Entretant Chalafurnio aparelada host elegi a ssi homens nobles traydors e baraters per auctoritat dels quals sprovave que si delinquis ne erras que aquells li fossen en deffensio e en excusacio

ME: [E **E**] entretanto [Calafurnio **M**] aparellada[=fue aparellando **E**] huest [eligio **M**] assi hombres traydores et barateros por auctoritat de los quales sperava que si el delinquieres o errava que aquellos le[s **E**] fuessen en defension et en escusacion

λ: interim Calpurnius, parato exercitu, legat[=ELEGIT] sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset munita [s. s. DEFENSA] fore sperabat

Ed: Entretant, Chalafúrnió, aparelada host, elegí a ssi hòmens nobles, traïdors e baraters, per auctoritat dels quals sperave que si delinquís ne erràs, que aquells li fossen en deffensió e en excusació

Una vegada més, es fa difícil pensar que el traductor aragonès hagués desestimat una lliçó com «sprovave» de **B**. Creiem que si a **ME** no s'hi llegeix «sprovave» és perquè el seu antecedent contenia la lliçó «sperava», que coincideix amb la lliçó «sperabat» del text llatí.

És lògic suposar que **ME** transmeten la lliçó de l'arquetip i que va ser el copista del manuscrit de Barcelona qui la va corrompre, confonent l'abreviació de «er» per la de «or», mala interpretació que, al seu torn, hauria causat l'addició de la «v». És per això que en l'edició es recupera Ω esmenant **B** a partir de **ME**.

Vegeu, una vegada més, en el text dels manuscrits aragonesos, les omissions de **E** respecte de **M**.

5. 3. Esmenes basades en λ

L'esmena que comentarem tot seguit és representativa d'una mena d'intervencions efectuades en l'edició romànica que es diferencia de les anteriors perquè són esmenes d'errors poc evidents i perquè no s'haurien mai pogut dur a terme sense haver tingut present les variants de la tradició llatina del text.

a. (XCIII, 4)

B: E entre les roques era crescuda una olzina ... per les rames de la qual e branques puja ligus en les roques pus altes de les quals ell desc/trovi lo plan on era edificat lo castell en lo qual eren tots los numides enceses als combatents

ME: Et entre las penyas el vido una carrasca ... et ligus puyo por aquella carrasca alto en la penya del qual lugar el miro bien todo el castiello et vido los numidienos que estavan en la parte mas plana del castiello muyt encendidos contra los combatientes romanos

λ: et *forte in eo loco grandis* illex coaluerat inter saxa ... cuius ramis *modo, modo* [IN] eminentibus saxis nisus [s. s. *ASCENDIT*] Ligus, in castelli planitiem peruenit[=PERSCRIBIT], quod[=QUA] cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant

Ed: E entre les roques era crescuda una olzina ... per les rames de la qual e branques pujà ligus en les roques pus altes, de les quals ell descriví lo plan on era edificat lo castell, en lo qual eren tots los nùmidés enteses als combatents

D'entrada havíem suposat que la lliçó «desc/trovi» de **B** havia de ser conseqüència de la corrupció de «descobrí» (vegeu la versió aragonesa «miró bien»), però se'ns feia estrany l'ús de la «v» i la distància que hi havia entre la hipòtesi «descobrí» i el text llatí («peruenit»).

En documentar en els manuscrits llatins les gloses i variants de «peruenit» (entre d'altres s'ha documentat «UEL PERSCRIPSIT UEL INUESTIGAUIT», «PERSCRIPSIT», «DESCRIBIT», «PERSCRIBIT») ens vam adonar que la majoria haurien estat traduïdes pel verb «descriví», que és molt proper gràficament a la lliçó documentada al manuscrit de Barcelona. Per això, en l'edició, s'esmena aquest verb d'acord amb les variants llatines documentades i en detriment de la claredat del discurs i s'edita «descriví». Considerem, doncs, que la variant aragonesa és entenedora però conjectural i que podria demostrar l'existència d'un antecedent per als tres manuscrits amb grafia incerta en aquest punt del text.

En relació amb l'esmena de «enceses/ençendidos» per «enteses», cal tenir present les entrades «intendo» i «intentus» del lèxic, on s'observa com la major part de les correspondències catalanes són del verb «entendre» (amb el sentit de prestar atenció, tenir intenció o voluntat de fer alguna cosa). És per això que hem optat per esmenar el que suposem que és la confusió de la «t» per la «c» comesa per un copista romànic.

5. 4. *Esmenes especulatives*

El mètode que hem exposat presenta, tanmateix, un problema. La dialèctica entre textos romànics i llatins, l'eina que ens ha permès detectar molts problemes textuais que sense cap mena de dubte pertanyen a l'àmbit de la transmissió, precisament per la proximitat del llatí i el català en general i concretament en la llengua del traductor, resulta ineficaç a l'hora de situar alguns d'aquests errors en un punt determinat de la transmissió.

En la majoria d'ocasions, per determinar si un problema de la transmissió s'ha originat en la fase llatina o en la romànica, s'ha recorregut al grau de similitud gràfica en el sistema de l'escriptura medieval dels mots en qüestió entre les dues llengües en joc. Ara bé, hi ha unes poques lliçons problemàtiques del *Jugurta* que, tot i ser evident que deriven d'errors de transmissió, s'han produït en mots que són gairebé o del tot idèntics en llatí i en català. Cal reconèixer que en aquests casos no hi ha arguments gaire sòlids a l'hora de decidir si cal donar la culpa de la lliçó problemàtica a un copista llatí o a un de romànic.

És per això que no podem desestimar del tot la possibilitat que alguns dels errors de transmissió que s'han situat en la fase llatina i que s'han reproduït com a hipòtesis a λ no s'hagin produït durant la fase romànica de la transmissió de *Jugurta*, ni tampoc la possibilitat inversa, és a dir, que algunes de les lectures errònies que s'han suposat que deriven de x provinguin en realitat de λ .

S'haurien pogut assenyalar aquests casos en les edicions catalana i llatina sense arribar a cap determinació, però vam optar per aplicar un criteri pragmàtic, que ajudés el màxim a entendre el text. Vegeu, a continuació, un d'aquests casos i com en el moment de resoldre'l s'ha apostat a favor del

copista llatí i s'ha culpat el romànic, per millorar, així, la comprensió del text de l'edició.

a. (LXXXIX, 4)

B: Era entre les grans solituts una ciutat gran e valent apellada Capsa ... los ciutadans daquela ... eren guarnits contra los enemichs no tant solament de enemichs e de armes e de homens ans encara molt mes de asprea de lochs

ME: Entre las grandes solicitudes era una çiudad grant et valient nombrada Capsa ... los çiudadinos de aquella ... et eran guarnidos contra los enemigos no tan solament de viandas et de armas et de hombres et mas haun ultra aquesto era la fortaleza muyt aspra et muyt fuer

λ: erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque ualens, nomine Capsa... eius ciues ... muniti aduersum hostis non moenibus modo [s. s. PRO TANTUMMODO] et armis atque uiris, uerum etiam multo magis locorum asperitate

Ed: Era entre les grans solituts una ciutat gran e valent apellada Capsa... Los ciutadans d'aquella ... eren guarnits contra los enemichs no tant solament de murs e de armes e de hòmens, ans encara molt més de asprea de lochs

L'única excepció en la correspondència mot a mot llatí/català a **B** és la substitució del terme que hauria de traduir «moenibus» per la repetició del mot «enemichs», equivalent d'un inesperat «de viandas» a **ME**. En les altres ocasions en què apareix al *Jugurtha* el mot «moenia» és traduït sistemàticament pel substantiu «mur/muro».

L'error, que és absurd per a un traductor, ha d'haver estat comès per un copista que, per distracció, degué substituir el terme correcte del seu antecedent per un dels mots que acabava d'escriure. Aquest copista tant podria haver estat copiant un manuscrit llatí (hauria repetit «hostis») com un de romànic (hauria repetit «enemichs»).

És coherent pensar que el traductor aragonès va partir d'una lliçó com la de **B** i que l'hauria canviada mitjançant una de les modificacions conjecturals que li són característiques en adonar-se que el seu antecedent contenia una repetició sense sentit.

Com que s'ha considerat que seria aclaridor que en l'edició s'indiqués la repetició comesa per un dels dos copistes i s'introduís el terme substituït, s'ha esmenat aquesta repetició i s'ha restituït el mot omès («murs») amb la guia de l'ús del traductor.

Hi ha, encara, determinades situacions en què no es fàcil decidir si una lliçó conflictiva és conseqüència d'un error de transmissió o d'una interpretació desafortunada del traductor. En els pocs casos en què s'ha presentat aquest dubte s'ha fet prevaler, una vegada més, la intel·ligibilitat de la traducció. Vegeu-ne un exemple:

b. (LIX, 3)

B: Ne longament los numides no hagneren pogut contrastar si no quels de pou mesclats ab los de cavall faheren gran matament en lo combatiment dels quals aquells usants no axí com se sol fer en batalla de cavall faeren loch mas corren ab los cavalls contraris implicaren e turbaren la aç o esquera e axí ab los seus peons empatxats quaix dona los enemichs vençuts

ME: [Ni **M**] luengament los numidienos no haurien[=avien **E**] podido contrastar si no que los de piet mesclados con los de cavallo fizieron gran ma[ta **M**]miento en el combatimiento de los quales aquellos usantes no assi como se suele[n **E**] fazer [en **M**] batalla de cavallo fizieronles lugar mas los otros corrieron con los cavallos contrarios et implicaron et turbaron la az[=fas **E**] esquierda et assi, con los sus peones empachados quasi dio a los enemigos por vencidos

λ: neque diutius Numidae resistere quiuissent, ni[=NISI] pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu [s. s. PUGNA] facerent. quibus illi freti non, uti equestri proelio solet [FIERI], *sequi dein* cedere, sed aduorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene uictos dare

Ed: Ne longament los nùmidés no hagneren pogut contrastar, si no que·ls de peu, mesclats ab los de cavall, faheren gran matament en lo combatiment. Dels quals aquells usants no, axí com se sol fer en batalla de cavall, faeren loch, mas, corren ab los cavalls contraris, implicaren e turbaren la aç o esquera, e axí, a los seus peons espatxats quaix donà los enemichs vençuts

En aquest paràgraf, a més d'esmenar la imprecisió gràfica de «pou» (de **B**) per «peu» d'acord amb «piet» (**ME**) i l'ús del traductor, s'ha esmenat «ab los seus peons empatxats» (**B**) / «con los sus peones empachados» (**ME**) per «a los seus peons espatxats».

No hi ha dubte que cal considerar «empatxats» com un error de x i, per tant, editar «espatxats» (armats a la lleugera); només s'ha de comprovar que «espaxats» és la traducció habitual de «expeditus» en aquesta traducció.

D'acord amb l'ús del traductor, la lliçó «empatxats» (destorbats, aturats per un impediment) hauria de derivar d'una de llatina «impedio», «officio», «praepedio», etc., totes massa llunyanes gràficament i semànticament de «expeditus» per haver propiciat un error per similitud gràfica en la fase llatina de la transmissió del text.

Els mots «empatxats» i «espatxats», en canvi, són molt propers gràficament en català i aquesta similitud hauria pogut ser la causa de la confusió. Repeteixo que els termes en qüestió són utilitzats sovint i correctament al *Jugurta*.

La supressió que s'ha fet en l'edició de la lletra «b» de la preposició «ab», però, és una decisió més conflictiva, perquè es podria pensar que «peditibus suis» havia estat interpretat com un ablatiu pel traductor i, per tant, traduït per «ab los seus peons».

Ara bé, com que sense l'esmena la frase no fa sentit i res no ens impedeix pensar que la «b» sigui una addició errònia del copista de x, hem editat la frase esmenant d'acord amb el sentit del text. La paràfrasi del fragment conflictiu seria la següent: «Dels quals[=dels soldats de peu] aquells[=els de cavall] usants[=refiant-se] no ... faeren loch[=no es van retirar], mas[=sinó que], corrén ab los cavalls contraris[=de cara], implicaren[=desordenaren] e turbaren[=desconcertaren] la aç o[=és a dir, l'esquerra[=la formació romana], e axí, a los seus peons[=als seus homes de peu] espatxats[=armats a la lleugera] [la cavalleria nùmid] quaix[=gairebé] donà[=va entregar] los enemichs vençuts».

5. Recapitulació

L'edició del *Jugurta* és el resultat d'un seguit d'intervencions justificades per la tipologia raonada de les incidències textuais que acabo de presentar. A l'hora de recapitular i treure conclusions, salta a la vista que és tan important la fixació del text pròpiament dita com l'estudi vertical i horitzontal de la transmissió que la sustenta. D'una banda, la impressió superficial d'inintel·ligibilitat del *Jugurta* crec que queda compensada de forma pràcticament total si es té en compte l'*usus translalandi* del nostre anònim traductor, al qual tenim accés sobretot a través de la recopilació sistemàtica del seu lèxic, descrita més amunt.¹¹ D'altra banda, la distància, sovint abismal, amb el text crític modern de Sal·lusti —que podria ser assenyalada com un retret— deixa de ser una extravagància o una aberració per esdevenir senzillament el resultat d'un procés natural de còpia, interpretació, anotació, comentari i estudi seculars.

Una traducció, sobretot si ho és d'un text clàssic de la categoria literària i de la dificultat estilística de les monografies de Sal·lusti, posa de manifest l'*alteritat* de l'edat mitjana en el terreny intel·lectual i reclama en tot moment una dedicació especial que podríem esquematitzar en tres punts: (1) una atenció específica per totes les dades del seu entorn; (2) un estudi mil·limètric de la transmissió i (3) la consciència que la transmissió no comença pas amb l'original de la traducció, sinó que va més enllà en el temps i en els textos que la conformen, i que només acaba en l'exemplar concret de l'obra que el traductor va utilitzar per dur a terme la seva traducció.

Adaptant-la a les circumstàncies corresponents, la base del present mètode pot ser aplicable a qualsevol edició de traduccions medievals, en el benentès que la traducció i la producció d'un text nou als segles XIV i XV eren

¹¹ La tesi doctoral, citada a la nota 1, inclou la prova d'aquesta afirmació, és a dir, una glossa seguida completa de la traducció, que falca els termes propis del llenguatge de l'anònim amb els corresponents actuals.

dues activitats molt més properes que no pas avui: de vegades la línia que separa els sectors traducció i creació esdevé molt subtil. Heus ací una nova conjuntura de l'*alteritat* de l'edat mitjana que atorga un interès afegit als treballs sobre traduccions com el present, i a l'esforç de posar en clar els detalls de la transmissió textual i dels mètodes de treball dels intel·lectuals dels segles mitjans.

MONTSERRAT LLUCH JUNCOSA

Manuscris llatins consultats

- A = Biblioteca de Catalunya 448 (copiat per Pere Miquel Carbonell, l'any 1472)
- B = Biblioteca de Catalunya 2083 (s. XV)
- C = Biblioteca de la Universitat de Barcelona 122 (s. XV)
- D = Biblioteca Nacional de Madrid 9460 (s. XIV-XV)
- E = Biblioteca Nacional de Madrid 10089 (s. XII-XIII)
- F = Biblioteca de l'Escorial O-III-6 (s. XV, còpia de Bernat Andor, Tarragona 1468)
- G = Biblioteca de l'Escorial L-III-10 (s. XI/XII, origen italià)
- H = Biblioteca de l'Escorial M-III-11 (s. XI/XII-XIII, sud de França/Itàlia)
- I = Biblioteca Nacional de París 5771
- J = Biblioteca Nacional de París 6088 (s. XII/XIII, origen italià)
- K = Biblioteca Apostòlica Vaticana Chigi H.V.152 (s. XII-XIII)
- L = Biblioteca Apostòlica Vaticana Reg. Lat. 1814 (s. XIV, origen italià)
- M = Biblioteca Apostòlica Vaticana Reg. Lat. 571 (s. XI-XII)
- N = Biblioteca Apostòlica Vaticana Reg. Lat. 1406 (s. XII-XIII, origen francès)
- O = Biblioteca Apostòlica Vaticana Barb. Lat. 40 (s. XIII)
- P = Biblioteca Apostòlica Vaticana Barb. Lat. 39 (s. XIII, origen italià)
- Q = Biblioteca Apostòlica Vaticana Barb. Lat. 94 (s. XIV)
- R = Biblioteca Apostòlica Vaticana Vat. Lat. 1834 (s. XII-XIII)
- S = Biblioteca Nacional de Nàpols IV.C.9 (s. XII-XIII i XV, origen italià)
- T = Biblioteca del Cabildo de Toledo 49-22 (s. XIV)
- a = Biblioteca municipal d'Avinyó 1212 (S. XI, origen francès)